

– Оп. 2. – Спр. 924. – Арк.19.

⁵ Батюх В. Вказ. праця. – С. 213.

⁶ Малышевский И. Монолог над могилой Главлита / И. Малышевский // Зеркало недели. – 2001. – № 30. – С.27.

⁷ Батюх В. Вказ. праця. – С. 213.

⁸ Тимошик М. Видавнична справа в Україні за радянської доби (1920-1990): ідеологічний та творчий аспекти... – С.36.

⁹ Там само. – С.37.

¹⁰ Левчук О. М. Книгоспілка: Становлення кооперативного книговидавництва в Україні. – К.: Наук. думка, 1992. – С.107.

¹¹ ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 10. – Спр. 590. – Арк.25.

¹² ЦДАВО України. – Ф.166. – Оп.11. – Спр.2. – Арк.9.

¹³ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф.1. – Оп.20. – Спр. 6216 – Арк.19.

¹⁴ ЦДАВО України. – Ф.166. – Оп.11. – Спр.2. – Арк.123.

¹⁵ Тимошик М. Видавнична справа в Україні за радянської доби (1920-1990): ідеологічний та творчий аспекти... – С. 37

¹⁶ Стоян Т. А. Вказ.праця. – С. 132.

¹⁷ Батюх В. Вказ.праця. – С. 214.

¹⁸ ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 2. – Спр. 924. – Арк.19.

¹⁹ Про припинення діяльності Видавництва „Космос” та „Слово”: Постанова №545 Колегії НКО (з прот. Ч. 36. 19. IX.1929 р.)// Бюлетень НКО. – 1929. – №40 (179). – С.1.

²⁰ Постанова ЦК КП (б) У від 20 грудня 1929 р. (Витяг з прот. №88 засідання Президії ЦК КП (б) У 20.12.1929 р.)// Бюлетень НКО. – 1930. – №3. – С. 9-12.

²¹ Про публікацію постанови ЦКК НК РСІ у справі „Космоса”: Постанова Наркома освіти т. Скрипника від 9 січня 1930 р. // Бюлетень НКО. – 1930. – С.3-9.

²² Постанова ЦК КП (б) У від 20 грудня 1929 р. – С.9.

²³ Там само. – С. 12.

²⁴ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр. 5298. – Арк.42.

²⁵ Там само.

²⁶ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр. 7102. – Арк.13.

²⁷ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 6216 – Арк.30.

²⁸ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп.20. – Спр. 6199 – Арк.112.

²⁹ Тимошик М. Видавнична справа в Україні за радянської доби (1920-1990): ідеологічний та творчий аспекти... – С.33-34.

³⁰ Там само.

³¹ Ісаєвич Я. Українське книговидавництво: витоки, розвиток, проблеми / Я. Ісаєвич. – Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ, 2002. – С.410]

³² Тимошик М. Її величність книга... – С.207.

³³ Горяева Т. М. Политическая цензура в СССР. 1917-1991 / Т. М. Горяева. – М., 2002. – С.130.

³⁴ Блюм А. В. Вказ.праця. – С.14-25.

³⁵ Там само. – С.22.

³⁶ Там само. – С.61.

³⁷ Там само. – С.26-27.

³⁸ Ингулов С. Критика не отрицающая, а утверждающая / С. Ингулов // Красная нива. – 1928. – №19. – С.2.

*Валентина Молоткина
(Переяслав-Хмельницький)*

ВИДЫ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ОРГАНОВ КОНТРОЛЯ (ЦЕНЗУРЫ) НАД ПЕЧАТНЫМИ ИЗДАНИЯМИ СОВЕТСКОЙ УКРАИНЫ (20-30-е гг. XX ст.)

В статье анализируются основные виды цен-

зуры за печатными изданиями советской Украины в 1920-1930-е гг.

Ключевые слова: библиотека, издательство, издательское дело, печатная продукция, идеология, книги, литература, цензура.

*Валентина Молоткина
(Переяслав-Хмель'nyts'kyi)*

THE TYPES OF CONTROL BODIES (CENSORSHIP) ACTIVITY OVER PRINTED EDITIONS OF THE SOVIET UKRAINE (IN 20-30^s OF 20th CENTURY)

There is analysed the main kinds of censorship over printed editions of the Soviet Ukraine in 1920-1930th of XX century.

Key words: library, publishing house, publishing business, printed production, ideology, books, literature, censorship.

УДК 94:355.48,,1944”

*Валерій Грицюк
(Київ)*

ОТОЧЕННЯ ВЕЛИКИХ УГРУПОВАНЬ НІМЕЦЬКИХ ВІЙСЬК У ХОДІ ЗИМОВОГО НАСТУПУ ЧЕРВОНОЇ АРМІЇ НА ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ У 1944 р.

У статті взяті до аналізу Корсунь-Шевченківська та Проскурівсько-Чернівецька фронтові наступальні операції на оточення противника, здійснені радянськими військами взимку та весною 1944 р. на Правобережжі України.

Ключові слова: Друга світова війна, Корсунь-Шевченківська наступальна операція, Проскурівсько-Чернівецька наступальна операція.

У жодній війні минулого не було такої кількості операцій на оточення великих угруповань противника, як у Великій Вітчизняній війні. Всі операції на оточення, проведені в ті роки, вирізнялися небувалим розмахом як за кількістю військ і техніки, що брали в них участь, так і за часом (темпом) і простором. Кожна з них за своєю організацією і проведенням не була схожа на попередню. У кожній операції завжди були свої певні особливості. До аналізу запропонованої воєнно-історичної розвідки взято Корсунь-Шевченківську та Проскурівсько-Чернівецьку фронтові наступальні операції радянських військ, проведені взимку та весною 1944 р. на Правобережній Україні в рамках Дніпровсько-Карпатської стратегічної наступальної операції.

Наступальні операції на Правобережній Україні у військово-історичній літературі описані нерівномірно. Одні з них досить широко представлені в історіографії, інші – навпаки – мають обмаль як історичних джерел, так і наукових студій, їм присвячених. Загальний хід і результати бойових дій проаналізовано досить повно, проте мистецтво

оточення досліджується в основному з досвіду однієї Корсунь-Шевченківської операції. Досвід же інших операцій на оточення, як правило, не узагальнюється. При аналізі бойових дій головна увага приділяється територіальним успіхам, а причини і обставини, що перешкодили завершити оточення і знищення противника, вивчаються недостатньо. Так, за каталогом, складеним у 1988 р., Корсунь-Шевченківській операції було присвячено 79 робіт, тоді як по всіх 10 операціях, проведених в рамках стратегічного наступу на Правобережній Україні, зареєстровано 185 публікацій, у тому числі по найбільшій з них, Проскурівсько-Чернівецькій – всього 11.

Автором статті вперше робиться спроба комплексно висвітлити незавершені операції на оточення, які проводились радянськими військами на території України взимку та весною 1944 р.

Планування і підготовка операцій радянських військ на 1944 р. почалися з листопада 1943 р., тобто у ході завершення попередньої кампанії. Майбутні завдання стали предметом обговорення в Ставці Верховного Головнокомандування. Операції цього періоду війни отримали назву „десяти сталінських ударів”, стратегічна наступальна операція на Правобережній Україні визначалася головною у зимовій кампанії 1943-1944 рр. та планувалася другою¹. Координація дій військ покладалася на представників Ставки ВГК: 1-го та 2-го Українських фронтів – Маршала Радянського Союзу Г. Жукова; 3-го та 4-го Українських фронтів – Маршала Радянського Союзу О. Василевського.

При плануванні операції фронтів в рамках стратегічної операції на Правобережній Україні Й. Сталін погодився на проведення операцій з оточення великих ворожих угруповань². Ще на кінець жовтня 1943 р. визрів замисел щодо можливого оточення ворожих угруповань шляхом з'єднання 1-го та 2-го Українських фронтів в районі станції Христинівка поблизу Умані або 2-го та 3-го Українських фронтів – у районі Апостолове. Згодом пріоритетним став перший варіант.

Відповідно до вказівок Ставки ВГК 1-й Український фронт 24 грудня 1943 р. завдав головного удару на Вінницю, а допоміжні – на Рівне і Христинівку. Пізніше в історіографії ця операція 1-го Українського фронту отримує назву Житомирсько-Бердичівської (24.12.43-14.1.44)³.

Тільки впевнившись в успіху дій фронту, Ставка ВГК вирішила розширити межі операції шляхом введення в дію з'єднань 2-го Українського фронту. Згідно з вимогами Ставки ВГК (Директива Ставки ВГК №30272 від 29.12.1943)⁴ цей фронт мав завдати головного удару на Кіровоград – Первомайськ, а частиною сил – на Христинівку, назустріч військам 1-го Українського фронту з метою оточення та знищення ворожих військ у районі Канева, Умані, Сміли⁵. Січнева операція 2-го Українського фронту в історіографії отримала назву Кіровоградської (5-16.1.44)⁶.

Штучне відокремлення задуманої як єдине

ціле операції двох фронтів на самостійні фронтові операції, на нашу думку, неправильне. Таку ж позицію обстоюють сучасні російські військові історики, які пропонують назвати цю операцію Житомирсько-Кіровоградською операцією 1-го та 2-го Українських фронтів і вважати її незавершеною⁷.

38-ма армія 1-го Українського фронту на 6 січня оволоділа районом Липовець, Львівці, Жашків. У оперативному шикуванні ворожих військ утворився розрив до 80 км. Станом на 12 січня війська фронту вийшли на підступи до Жмеринки й Умані. З'єднання 27-ї армії і 5-й гв. танковий корпус прорвалися в район Звенигородки⁸. Це дозволило перерізати комунікації з'єднань противника, які оборонялись на Канівському виступі. Проте війська 2-го Українського фронту не виконали поставлених завдань. 14 січня вони перебували на відстані 120 км від Умані. У директиві Ставки від 16 січня 1944 р. провина за невиконання завдань фронту покладалася на І. Конєва⁹.

Рятуючи становище, командування групи армій „Південь” вживало всіх можливих заходів щодо локалізації розриву. Сюди спішним порядком було перекинута 12 дивізій. 11-14 січня з-під Вінниці та Умані розпочався контрнаступ ворожих військ. Внаслідок удару в районі Тального, Звенигородки противнику вдалося потіснити радянські війська на 40-50 км. Потрапили в оточення 136-а сд, частини 167-ї сд і 6-та мбр із складу 5-го гв. тк.

Наступальні можливості обох фронтів були вичерпані, ударні угруповання розпорошились, між арміями виникли незайняті військами проміжки, резерви закінчились. У танкових і механізованих корпусах залишалось менше 50% бойового складу: у військах 1-го Українського фронту – 533 танки і САУ із 1128; 2-го – 212 із 560¹⁰. За цих умов Ставка дозволила фронтам перейти до оборонних дій та вживала термінових додаткових організаційних заходів щодо всебічного забезпечення військ.

Таким чином, на середину січня основні завдання операції по оточенню німецьких військ в районі Умані залишалися невиконаними. У середній течії Дніпра гітлерівці втрималися в районі Канева. Цей район вклинювався в розташування радянських військ величезним виступом, вершина якого впиралася в Дніпро на ділянці до 40 км у районі Канева¹¹. Командування противника розраховувало відновити оборону на Дніпрі, використавши корсунь-шевченківський виступ для організації ударів по флангах військ 1-го і 2-го Українських фронтів.

За цих умов Ставка ВГК директивою № 220006 від 12.01.1944 р.¹² лише уточнила завдання фронтів, суть яких полягала в оточенні та знищенні ворожого угруповання на корсунь-шевченківському виступі (в документі він називається Миронівсько-Звенигородський) шляхом одночасних ударів військ фронтів під основу виступу і з'єднання їх у районі Шполи. У порівнянні з попереднім задумом – оточення ворожого угруповання шляхом зімкнення

1-го та 2-го фронтів у районі Умані, Христинівки – глибина й обсяги завдань обох фронтів значно скорочувалися за рахунок переміщення ділянок прориву ближче до Дніпра, що дозволяло оминати танкові заслони противника, полегшувало оточення та розгром з'єднань, що перебували на Канівському виступі (в документах трапляється і така назва). Проте нова операція на оточення набувала значно скромніших обрисів порівняно з попереднім задумом. Слід зазначити, що й угруповання, і виступ, і сама операція отримали назву Корсунь-Шевченківських вже після її проведення. У джерелах пошира назви „Черкаський котел”, „Миронівсько-Звенигородська операція” та ін.

Задум Корсунь-Шевченківської операції (24.01.44-17.02.44) не був сформований завчасно, а виник вже у ході воєнних дій. Ще одним суттєвим фактором, який впливав на хід і результати операції, став украї стислий термін, що відводився для її підготовки – 5-7 діб. Природно-географічні умови також значно впливали на хід бойових дій, особливо це стосується складних і мінливих погодних умов і бездоріжжя. В кінці січня в Україну раптово прийшла рання весна.

Командування 1-го і 2-го Українських фронтів вірно обрало напрямки головних ударів та здійснило перегрупування військ, що дозволило прорвати оборону противника в основі виступу, а танковим арміям наступати назустріч один одному на Звенигородку.

Розпочали наступ війська 2-го Українського фронту. Хоча їх наступ був спланований на 25 січня, командувач фронту генерал-полковник І. С. Конєв розгорнув бойові дії з'єднань на добу раніше – 24 січня з метою проведення розвідки боєм. Наступ головних сил 53-ї та 4-ї армій розпочався 25 січня 1944 р. Відповідно до плану 26 січня за підтримки 2-ї повітряної армії з 30-хвилинної артпідготовки розпочався наступ 1-го Українського фронту. Прорив оборони противника здійснювався на 27-кілометровій ділянці фронту між Тинівкою і Ківшуватим: 40-ва А на ділянці Тинівка, Косяківка (ширина 17 км), 27-ма А – на ділянці Косяківка, Ківшувате (10 км).

Після прориву оборони противника війська приступили до виконання нового завдання – оточення угруповання німецьких військ. На цьому етапі операції головна роль була відведена танковим арміям. Зважаючи на брак танків у 2-му Українському фронті для розвитку наступу в глибині, в коридор прориву був введений 5-й кавалерійський козачий корпус в складі трьох дивізій. Незважаючи на ситуацію, що склалася, передові загопи 5-ї гв. та 6-ї танкових армій прорвалися в Звенигородку. 28 січня 1944 р. близько 13-ї години відбулася зустріч танкістів 1-го та 2-го фронтів. В подальшому частини танкових армій були використані для створення зовнішнього фронту оточення. До 3 лютого війська 27-ї А 1-го Українського фронту, 4-ї гв. А, 52-ї А та 5-го гв. кк 2-го Українського фронту створили суцільний внутрішній фронт оточення.

У більшості радянських видань подаються цифри, запропоновані І. Конєвим¹³, а саме – в кільці опинилося управління 11-го і 42-го німецьких армійських корпусів, 10 дивізій і одна бригада, всього майже 80 тис. солдат і офіцерів, близько 1600 гармат і мінометів та більш як 230 танків і штурмових гармат. Німці подають інші дані – в котлі перебували 6 дивізій і одна бригада, близько 54 тис. чол. потрапило в оточення. Загальне керівництво оточеними військами з 30 січня було доручене генералу В. Штеммерману.

Для недопущення деблокування оточеного угруповання командування 1-го та 2-го Українських фронтів вжило термінових заходів щодо створення і зміцнення зовнішнього фронту оточення. На ділянці від Охматова до Звенигородки оборонялися війська 1-го Українського фронту: частина сил 40-ї А і 6-ї ТА. Від Звенигородки до Водяного оборонялася 5-та гв. ТА разом із 49-й ск 53-ї А 2-го Українського фронту. Усього на зовнішньому фронті оточення на відстані близько 150 кілометрів розташовувалися 22 стрілецькі дивізії, до 2736 гармат і мінометів, дві танкові армії, що мали 307 танків і САУ.

Німецьке командування не збиралося залишити оточене угруповання сам на сам з радянськими військами. Е. Манштейн сподівався могутніми ударами танкових дивізій прорвати фронт оточення і відновити положення. Постачання оточених військ боєприпасами, продовольством і паливом здійснювалось транспортною авіацією. Стан оточених військ постійно погіршувався. Про це свідчить і той факт, що з 6 лютого в оточених військах було припинено надання відпусток. Виникли труднощі з продовольчим забезпеченням, було зроблено спробу забезпечити харчування за рахунок місцевих жителів. Проте оточене угруповання не втратило боєздатності. Військам 27-ї армії доводилося відбивати потужні атаки ворога на внутрішньому фронті в районі Стеблева. Поданий радянським командуванням 8 лютого ультиматум про припинення опору німці відхилили.

11 лютого противник зробив чергову, найбільш серйозну спробу прорватися до оточеного угруповання. Після підтягнення до зовнішнього фронту оточення 8-ми танкових і 6-ти піхотних дивізій, ворог спробував здійснити прорив у вузькій (14 кілометрів) смузі фронту чотирма танковими (танкова дивізія СС „Адольф Гітлер”, 17-та, 1-ша, 16-та) і двома піхотними (34-та, 198-ма) дивізіями з району Ризино в напрямку на Лисянку¹⁴. На ділянці прориву радянські стрілецькі полки та частини артилерії не відступили і були знищені на позиціях. У 6-й ТА до кінця 11.02.44 залишалось 70 танків¹⁵. Оточене угруповання завдало удару назустріч з району Корсунь-Шевченківський на Стеблів – Шендерівку.

Прорив військ противника викликав занепокоєння Ставки Верховного Головнокомандування. 12 лютого Сталін поклав керівництво усіма військами на внутрішньому фронті оточення на І. Конєва, а командувач 1-го Українського фронту М. Ватутін

був відправлений з району проведення операції під Шепетівку. Г. К. Жуков отримав суворе стягнення і директивою Ставки за №220022 був усунутий від загального керівництва операцією та призначений відповідальним за недопущення подальшого прориву німців на зовнішньому фронті¹⁶.

До 15 лютого танкові частини генерала Хуббе в 3-х кілометрах західніше Лисянки, а війська Штеммермана вели бій за села Петрівська Гута та Комарівка. Відстань між деблокуючим та оточеним угрупованням скоротилась до 5-7 км. Прорив з кільця відбувся за складних погодних умов (різке зниження температури та хурделиця) в ніч з 16 на 17 люте. На ділянці до 4-х км у прорив пішло до 50 тисяч вояків вермахту та СС. Бойовище було жахливим. При прориві загинув і сам В. Штеммерман. Радянські джерела повідомили про повне знищення оточеного угруповання (55 тис. чол. вбитими та 18 тис. полоненими), проте це не відповідає дійсності.

Е. Манштейн повідомляє, що з оточення вивалось 30-32 тис. чоловік¹⁷. „...Манштейну вдалося вивести із котла біля 35 тис. чол., але втрати, особливо артилерії, були величезні. Більшість гармат змушені були кинути на дорогах” – відзначає колишній генерал німецької армії Ф. фон Меллентін¹⁸. Про це пише і Тіппельскірх: „Оточені корпуси змушені були кинути всю тяжку зброю, артилерію і більшу кількість спорядження, останнім відчайдушним кидком пробитися до своїх військ. Із оточення вийшло лише 30 тис. чол.¹⁹. О. Лисенко в роботі „Безсмертя. Книга пам'яті України 1941-1945 рр.” зазначає: „Майже 50 тисяч солдат та офіцерів вермахту було вбито й поранено. Всього 30 тис. гітлерівців ціною неймовірних зусиль зуміли вирватися з кільця, залишивши усю важку зброю”²⁰.

До кожної з цих цифр можна ставитися порізно. Це питання потребує серйозного дослідження. Сучасний український дослідник Корсунь-Шевченківської операції А. Я. Сало за документованими даними фіксує перебування в базових таборах для „оточенців” під Уманню близько 30 тис. німецьких вояків²¹.

Питання кількості німецький військ, яким вдалося вирватися з оточення, прямо пов'язане з питанням кількості втрат. Радянська сторона заявила про 55 тис. убитих та понад 18 тис. полонених. Однак вивчення документальних матеріалів, в яких обліковані поховання німецьких солдат, вже за першими результатами дозволяють виявити сумнів відносно втрат німців. Ці документи виявлені автором під час роботи над матеріалом, формуляр справ свідчить про їх введення у науковий обіг саме у цій статті²². Всього в районі активних бойових дій по знищенню оточеного корсунь-шевченківського угруповання відразу по подіях обліковано трохи більше 10 тис. похованих німецьких вояків. За організацію робіт по масовому похованню трупів та впорядкування могил голова Корсунь-Шевченківської районної ради був поданий до нагородження бойовим орденом Червоної Зірки²³.

Втрати радянських військ: 24286 безповоротні,

55902 санітарні – всього 80188²⁴.

Аналізуючи хід двох (трьох) послідовних операцій 1-го та 2-го Українських фронтів на оточення ворожого угруповання в районі канівського виступу, слід визнати, що хоча їх результатом стала перемога радянських військ, проте „новий Сталінград” був не зовсім вдалим: масштаби катастрофи для ворога цього разу виявилися значно меншими, а втрати Червоної армії значними. Завдання надійної ізоляції ворожого угруповання і подальшого його знищення в операції повністю вирішити не вдалося. Поширена у вітчизняній історіографії версія про успішне та повне завершення ліквідації противника в районі Корсунь-Шевченківського підлягає серйозній корекції. В одному з останніх досліджень Корсунь-Шевченківської битви на основі аналізу та зіставлення джерел обох воюючих сторін аргументовано стверджується про вихід з оточення 25-35 тис. солдатів та офіцерів противника, які під час прориву залишили всю техніку і важке озброєння²⁵.

На початку весни 1944 р. Українські фронти майже одночасно відновили наступ на Правобережній Україні. Розпочинався другий етап Дніпровсько-Карпатської операції. Розгром найбільшого угруповання противника повинен був зробити серйозний вплив на подальший хід збройної боротьби на радянсько-німецькому фронті. Зимові кампанія 1943-1944 рр. для німецьких військ була надзвичайно складною. Давалися взнаки серйозні поразки в передній частині. Щоби не втратити боєздатність і не зазнати повного розгрому, Вермахт робив неймовірні зусилля для закріплення на Правобережній Україні. Саме тому тут було сконцентровано до 35 відсотків усіх піхотних дивізій Східного фронту, 75% – танкових, 33% – моторизованих, що було наймогутнішим угрупованням збройних сил Рейху. У складі груп армії „Південь” і „А” під командуванням генерал-фельдмаршалів Манштейна і Клейста перебували 14 із 18 танкових і 2 моторизовані дивізії, не враховуючи піхотних²⁶.

Наразі Проскурівсько-Чернівецька наступальна операція від початку була задумана як операція на оточення та знищення великого ворожого угруповання. Операція була підготовлена штабом 1-го Українського фронту (командуючий фронтом генерал армії М. Ф. Ватутін 29 лютого був поранений; 1 березня на цю посаду було призначено Маршала Радянського Союзу Г. К. Жукова)²⁷.

1-й Український фронт мав завдати головного удару із фронту Дубно, Шепетівка, Любар у південному напрямку із завданням опанувати рубежем Берестечко, Броди, Тарнопіль, Хмільник; надати наступати в загальному напрямку на Чортків, Коломия, Чернівці і з виходом до Карпат відрізати шляхи відходу німецьким військам на захід. Перехід у наступ планувався 4-6 березня 1944 р.²⁸. Особлива роль у Проскурівсько-Чернівецькій операції відводилась танковим арміям. В березні 1944 р. на подільській землі були зосереджені основні сили танкових військ Червоної армії (1, 3 та 4 танкові

армії) та Вермахту (1 та 4 танкові армії). З радянського боку на початку до наступальної операції залучалось 1400 танків та САУ, з німецького – 1100 танків та штурмових гармат²⁹.

Ранком 4 березня війська ударного угруповання 1-го Українського фронту перейшли в наступ. У цей же день були введені в бій 3-я гвардійська і 4-а танкові армії, що за добу просунулися на 25-30 км. У наступні дні війська ударного угруповання фронту розвивали наступ й опанували Волочиськом, важлива залізнична магістраль у тилу противника Львів, Одеса була перерізана. Радянські війська виходом на рубіж Тернопіль, Проскурів займали охоплює положення щодо майже всієї німецької групи армій „Південь”.

Щоб зупинити наступ радянських військ і не допустити оточення своїх частин, противник створив групу у складі дев'яти танкових і шести піхотних дивізій. Починаючи з 7 березня, німецькі війська зробили ряд спроб відкинути з'єднання 1-го Українського фронту на північ від залізниці Тернопіль – Проскурів. Маршал Г. К. Жуков згодом так оцінив ту обстановку, що склалася на лінії Проскурів, Тернопіль: „7 березня тут зав'язалася запекла битва, така, якої ми не бачили з часу Курської дуги”³⁰.

Тільки 21 березня ударне угруповання 1-го Українського фронту відновило наступ. У той же день були введені в бій 1-а і 4-а танкові армії. Розвиваючи наступ, 1-а танкова армія 24 березня вийшла до Дністра в районі Заліщики, а 29 березня опанувала Чернівцями. 4-а танкова армія, використовуючи успіх 1-ї танкової армії, 26 березня звільнила Кам'янець-Подільський.

У результаті могутнього удару танкових армій 1-го Українського фронту шляхи відходу 1-ї танкової армії противника на захід були відрізані, проте радянські війська були значно ослаблені. Наприклад, у 3-й танковій армії на 23 березня налічувалося 89 танків і 17 САУ. У корпусах було в середньому по 30-35 танків і САУ³¹. Після безперервних 20-денних боїв, просунувшись в оперативну глибину оборони противника більш ніж на 100 кілометрів, війська 4-ї танкової армії зазнали великих втрат в людах і техніці, розтягнулися на фронті до 50 кілометрів і ледве стримували атаки ворога. Існували величезні труднощі в постачанні боєприпасами і пально-мастильними матеріалами. Зокрема (для прикладу): всього залишалось 67 боєдатних танків і 0,1-0,2 боєкомплекту; у 299 гв. мінометному полку на 21 міномет залишалось 11 мін³².

Командуючий німецькою 1-ю танковою армією вирішив відступити, поставивши найближчим завданням армії стягнути всі свої сили до м. Кам'янець-Подільського. Ця армія на кінець березня складалася з частин дев'яти піхотних дивізій (68, 96, 208, 291, 371, 1, 75, 82 і 101-а легка), дев'яти танкових дивізій (1, 6, 7, 11, 16, 17, 25-а, СС „Райх”, СС „Адольф Гітлер”), однієї моторизованої дивізії (20-ї); однієї артилерійської дивізії (18-ї)³³.

За задумом Ставки Верховного Головнокомандування основна ідея операції і кінцева її мета полягали в тому, аби відрізати дороги відходу на захід 1-ої танкової армії противника в смугу на північ від річки Дністер, оточити і знищити війська цієї армії³⁴. У задумі операції фронту думка про оточення і знищення противника також проходить досить виразно. Проте в результаті недоліків, допущених командуючим фронтом у керівництві бойовими діями військ фронту в ході операції, велике угруповання противника, оточене на північ від Кам'янець-Подільського, повністю не було знищене.

На 28 березня 1-я танкова армія противника була охоплена військами 3-ї гвардійської і 4-ї танкових, 1-ї гвардійської, 18-ї і 38-ї загальновійськових армій в районі (викл.) Чемерівці, Дунаївці, Студениця, (викл.) Кам'янець-Подільський. Протяжність лінії фронту довкола затиснутого в цьому районі угруповання противника складала близько 150 кілометрів³⁵. Проте кільце радянських військ довкола угруповання противника було не суцільне, а на найбільш відповідальних ділянках, крім того, зовсім слабке. Таким чином, хоча військам і удалося відсікти великі сили противника і затиснути їх в порівняно невеликому районі на північ від Кам'янець-Подільського, умов для їх знищення створено не було. Внутрішній і зовнішній фронти виявилися уразливими, причому в найбільш важливих місцях³⁶.

В умовах, що створилися, найважливіше завдання, яке намагалося вирішити командування фронту, полягало в тому, аби перехопити дороги відходу противникові, затримати і знищити його ударами з усіх боків. Проте при вирішенні цього завдання було допущено ряд недоліків. Після 24 березня, коли радянські 1-а і 4-а танкові армії перерізували дороги відходу противникові на захід, командування фронту вважало, що 1-а танкова армія противника пробиватиметься на південь, через Дністер, до Румунії і свої головні зусилля направило на те, аби відрізати його від переправ на Дністрі і захопити їх. Запеклі атаки противника в західному напрямі, які насилу стримувала 4-а танкова армія, розбулялися всього лише як прагнення противника „просочитися” до переправ через Дністер. Оцінка обстановки, зроблена командуючим фронтом Маршалом Радянського Союзу Г. К. Жуковим, мала щонайменше дві істотні неточності. По-перше, всупереч думці командування фронтом угруповання противника було оточене неповністю, про що свідчив розрив між 1-ою гв. загальновійськовою і 4-ою танковою арміями³⁷. По-друге, противник прагнув пробитися не на південь, а на захід³⁸, а рішучих заходів для посилення західної частини кільця оточення своєчасно не було вжито.

У зв'язку з ізоляцією 1-ї німецької танкової армії в обороні противника на південь від Тернополя утворився величезний пролом. Для його закриття німецьке командування почало спішно висувати в район Станіслава 1-у угорську армію, а також прибуваючі війська з Франції, Данії, Німеччини

і Югославії. Користуючись розривами, що були в оперативній побудові 1-го Українського фронту, оточене угруповання противника з району північніше Кам'янець-Подільського почало пробиватися в напрямку м. Бучач. Одночасно з району Бучача противник силами трьох піхотних і двох танкових дивізій почав сильний контрудар, щоб деблокувати свої війська. 5-го квітня передовим загонам 1-ї танкової армії ворога вдалося з'єднатися зі своїми військами. До 11 квітня в районах Підгайці, Підлісове, Бучач розгорнулися запеклі бої, попри які противнику вдалося вивести з оточення 1-у танкову армію³⁹.

Помилкою, допущеною командуванням фронту, було визначення напряму наступу 1-ї танкової армії, найбільш сильній за своїм складом (на 21 березня вона мала 245 танків, тоді як 4-а танкова армія – 100), на Чернівці і до Карпат, тобто багато південніше і вбік від основного угруповання противника. Це не дозволило зробити швидкі і рішучі дії з розчленування і знищення противника та мало вельми несприятливі наслідки і привело до того, що міцно перехопити дороги відходу противника на захід не вдалося. Противнику сильним танковим тараном удавалося збивати поспішно організовану оборону радянських стрілецьких з'єднань і просуватися на захід.

Внаслідок того, що 1-а танкова армія противника не була повністю знищена, радянським військам не лише не вдалося розвинути наступ на львівському напрямі, а на деяких ділянках фронту (в районі Підгайці) довелося відійти на 25-30 км на схід від спочатку зайнятих рубежів⁴⁰. Результати дії командування 1-ї танкової армії Вермахту навесні 1944 р. свідчать, що бойові дії в оточенні були одними з найбільш складних і вимагали від командирів, штабів і військ ретельної підготовки, високої організованості та гнучкого управління у складній, швидко мінливій обстановці.

1-а і 4-а німецькі танкові армії, що складала ядро групи армій «Південь», зазнали важких втрат. У двадцяти дивізіях із складу цих армій втрати перевищували 50% чисельності особового складу⁴¹. У результаті операції радянське військо зайняли вигідне положення для завдання глибоких розсікаючих і флангових ударів, завершення розгрому військ противника на Правобережній Україні. 1-й Український фронт за період з 1.03 по 17.04.1944 р. втратив вбитими 36.699 чол. (4,6% від попередньої кількості військ), було поранено 116.420 чол., зникло безвісти 8.048, що загалом становило 161.167 чол. (20,1%)⁴². Втрати танків в цій операції ще більш вражаючі. Так, тільки 1-а танкова армія за 36 днів втратила 1317 одиниць, що складало 240% від 549, які були на початок операції, із них 523, або 95,2% – безповоротні⁴³.

У Проскурівсько-Чернівецькій операції воїни, виконуючи складні бойові завдання в умовах весняної хлюпаніни і бездоріжжя, проявили високі бойові якості, волю до перемоги, приклади мужності і героїзму. В результаті проведення

Проскурівсько-Чернівецької наступальної операції війська 1-го Українського фронту просунулися на 80-350 км, очистили від противника значну частину Правобережної України. На початку квітня війська фронту вийшли в передгір'я Карпат і спільно з 2-м Українським фронтом розітнули фронт німецько-фашистських військ на дві частини. В результаті цього південне угруповання противника виявилось ізольованим від угруповання в Західній Україні і було вимушене розраховувати лише на дороги, що йдуть через Румунію і Угорщину на південь від Карпат.

Поряд з розглянутими вище Житомирсько-Кіровоградською та Проскурівсько-Чернівецькою операціями чотири інших операції, які мали на меті оточення ворожих угруповань на Правобережній Україні у зимово-весняній кампанії 1944 р., також належать до числа незавершених. Це Нікопольсько-Криворізька операція 3-го і 4-го Українських фронтів (30 січня-29 лютого), Березнегувато-Снігурівська та Одеська 3-го Українського фронту (6-18 березня і 26 березня-14 квітня) та Поліська 2-го Білоруського фронту (15 березня – 5 квітня 1944 р.).

Корсунь-Шевченківська операція радянських військ 1944 р. тривалий час вважалась зразком операції на оточення та висвітлювалася в радянській та російській історіографії як найбільша за масштабом вдала операція зі знищення великого угруповання противника на території України. Насправді операція мала незавершений характер. Значній частині німецьких військ вдалося вирватися з оточення.

Саме Проскурівсько-Чернівецька операція 1-го Українського фронту за такою ознакою, як кількість військ противника, потрапивши в оточення дійсно не має аналогів у батальній історії України. Проте акцент на цей факт ніколи не робився, оскільки через помилки командування, перед усім Маршала Радянського Союзу Г. Жукова, успіху в ліквідації оточеного угруповання досягти не вдалось.

В проаналізованих операціях радянськими військами застосована така форма їх проведення, як оточення та знищення великих угруповань противника. Оточення досягалось способом розвитку наступу ударних угруповань. В обох операціях вирішальну роль відіграли танкові та механізовані з'єднання, вони завершували прорив оборони противника, розвивали наступ в глибину. Піхота, кавалерія та артилерійські з'єднання розвивали успіх, закріплювались на досягнутих рубежах та здійснювали бойові дії зі знищення оточеного угруповання.

Значення цих операцій визначається насамперед їх місцем у процесі розвитку мистецтва оточення в роки Великої Вітчизняної війни: вони з'явилися сполучною ланкою між бойовими діями на оточення другого періоду війни і аналогічними за цілями операціями літньо-осінньої кампанії 1944 р. Тому аналіз їх досвіду, на наш погляд, допоможе краще зрозуміти особливості зазначеного вище процесу з точки зору діалектичного взаємозв'язку всіх цих етапів.

¹ Бешанов В. В. Десять сталинских ударов. – М.: АСТ; Мн.: Харвест, 2005. – 768 с.

² Жуков Г. К. Воспоминания и размышления: В 3 т. – 9-е изд. – М.: АПН, 1988. – Т. 3. – С. 94.

³ Хруленко І. П. Житомирсько-Бердичівська наступальна операція 1943-1944 років // Україна в полум'ї війни. 1941-1945. – К.: Україна, 2005. – С. 251-260.

⁴ Сборник документов Верховного Главнокомандования за период Великой Отечественной войны. Вып. 3 / Под ред. А. Н. Грылева. – М.: Воениздат, 1967. – С. 286.

⁵ Стратегический очерк... – С. 632-633.

⁶ Кром М. Г. Кировоградська наступальна операція 1944 року // Україна в полум'ї війни. 1941-1945. – К.: Україна, 2005. – С. 261-270.

⁷ Стратегические решения... – С. 482.

⁸ Москаленко К. С. На юго-западном направлении. Воспоминания командарма: В 2 кн. – М.: Наука, 1973. – Кн. 2: 1943-1945. – С. 232-235; Стратегические решения... – С. 481.

⁹ Сборник документов Верховного Главнокомандования за период Великой Отечественной войны. Вып. 4 (Январь 1944 года – август 1945 года) / Под ред. А. Н. Грылева. – М.: Воениздат, 1968. – С. 11.

¹⁰ Стратегические решения... – С. 482.

¹¹ Захаров М. В. Каньки на Днепре // Военный вестник. – 1969. – № 1. – С. 13-15.

¹² Сборник документов ВГК... Вып. 4. – С. 9-10.

¹³ Конева И. С. Записки командующего фронтом. – М.: Воениздат, 1991. – С. 100.

¹⁴ Operations of Encircled Forces. German Experiences in Russia. – Department of the Army, Washington, DC 1952.

¹⁵ Строева А. Т. Шестая танковая и ее командарм. – К.: Молодь, 2000. – С. 95.

¹⁶ ЦАМО РФ. – Ф. 132-А. – Оп. 2642. – Спр.13. – Арк. 201-202.

¹⁷ Манштейн Э. Проигранные победы. – М.: Центрполиграф, 2009. – С. 523.

¹⁸ Меллентин Ф. В. Танковые сражения 1939-1945 гг: боевое применение танков во Второй мировой войне: /Пер. с нем. – М.: АСТ; СПб.: Полигон, 2005. – С. 334.

¹⁹ Типпельскирх К. История Второй мировой войны: Пер. с нем. – М.: Изд-во иностр. л-ры, 1956.

²⁰ Лисенко О. Е. Корсунь-Шевченківська битва. Безсмертя. Книга Пам'яті України 1941-1945. – К.: „Книга Пам'яті України”, 2000. – С. 323.

²¹ Сало А. Я. Застосування військ (сил) в операції на оточення (за досвідом Корсунь-Шевченківської операції 1944 р.): Автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 20.02.22 „Військова історія” / А. Я. Сало. – К., 2005. – С. 14.

²² Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф. 166. – Оп. 3. – Спр. 349. Ведомости, сведения о захоронении воинов Красной Армии, партизан, погибших в Корсунь-Шевченковском районе Киевской области, уходе за братскими могилами. Сведения о захоронении трупов вражеских солдат и офицеров и о приведении в санитарное состояние территории. – 198 арк.

²³ ЦДАГО України. – Ф.166. – Оп.3. – Спр.349. Списки, сведения о воинах Красной Армии, захороненных в селах Корсунь-Шевченковского района Киевской области. Приказ №106 Наркома обороны СССР от 4 апреля 1942 г. об уборке трупов вражеских солдат. Отчет о захоронении немецких солдат. – 130 арк.

²⁴ Памяти павших. Великая Отечественная война 1941-1945. – М.: БРЭ, 1995. – С. 102.

²⁵ Сало А. Я. Застосування військ (сил) в операції на оточення (за досвідом Корсунь-Шевченківської операції 1944 р.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 20.02.22 / Національна академія оборони України. – К., 2005. – 20 с.

²⁶ Мюллер-Гиллебранд Б. Сухопутная армия Германии 1933-1945. – М.: Изд-во Аграф, 2002. – С. 413-430, 679680, 766769.

²⁷ Хруленко І. П. Проскурівсько-Чернівецька наступальна операція 1944 року // Україна в полум'ї війни. 1941-1945. – К.: Україна, 2005. – С. 293303.

²⁸ Сборник документов Верховного Главнокомандования за период Великой Отечественной войны. Вып. 4 (Январь 1944 года – август 1945 года) / Под ред. А. Н. Грылева. – М.: Воениздат, 1968. – С. 3132.

²⁹ Лысаковский Ю. Ю., Нестеров В. Н., Удин-Некрасов В. А. Освобождение Украины. 1943-1944. Историко-статистическое исследование. – К.: „КВІО”, 1995. – С. 131.

³⁰ Жуков Г. К. Спогади і роздуми / Пер. з рос. – К.: Політвидав України, 1985. – С. 633.

³¹ Рыбалко П. С. Некоторые выводы из опыта действий танковых и механизированных соединений в условиях весенней распутицы в районе Старокопачин-Проскурив // Журнал бронетанковых и механизированных войск. – 1944. – №5-6. – С.5-8.

³² Проскурівсько-Чернівецька операція – видатна подія Другої світової війни: Зб. док. і матер. / Упоряд.: Вавринчук М. П., Завальнюк О. М., Слободянюк П. Я. – Хмельницький. Збруч, 2009. – С. 322.

³³ Разгром немецко-фашистских войск на Правобережной Украине (24 января – 17 апреля 1944 года): в 2 кн. / Под ред. П. А. Ротмистрова. – М.: Изд-во Высшей военной академии им. К. Е. Ворошилова, 1957. – Кн. 2. – С. 133.

³⁴ ЦАМО РФ. – Ф.236. – Оп.13315. – Спр.102. – Арк.33-39 / Итоговое донесение командующего 1-го Украинского фронта о результатах боев с 4 по 31 марта 1944 г. (3.04.1944).

³⁵ Якубовский И. И. На Проскуривско-Черновицком направлении // Военно-исторический журнал. – 1958. – №6 – С. 18-26.

³⁶ Operations of Encircled Forces. German Experiences in Russia. – Department of the Army, Washington, DC 1952.

³⁷ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України). – Ф. КМФ 8. – Ролик 136. – 6065306-6065329 / Прорыв 1-й бронетанковой армии на юге Украины (30/3-22/4-1944 г.).

³⁸ Манштейн Э. Проигранные победы. Личные записки генерала вермахта Эриха фон Манштейн – М.: ЗАО Центрполиграф, 2009. – С. 549.

³⁹ Пауль К. Восточный фронт: в 2 кн. – Кн.2: Выжженная земля. 1943-1944. – М.: Изд-во Аграф, 2003. – С. 336-339.

⁴⁰ Платонов С., Грилев А. Проскуривско-Черновицкая наступательная операция // Военная Мысль. – 1958. – №10. – С. 58-75.

⁴¹ Лысаковский Ю. Ю., Нестеров В. Н., Удин-Некрасов В. А. Освобождение Украины. 1943-1944. Историко-статистическое исследование. – К.: „КВІО”, 1995. – С. 131-132.

⁴² Там само. – С. 135.

⁴³ Кобзар А. О. Деякі особливості підготовки і проведення Проскурівсько-Чернівецької наступальної операції Червоної армії // Воєнна історія Поділля та Буковини: матеріали Всеукраїнської наукової військово-історичної конференції (Кам'янець-Подільський, 25-26 листопада 2009 р.) – К.: Центральний музей ЗС України, 2009. – С.366-372.

Валерій Грицюк
(Київ)

ОКРУЖЕНИЕ БОЛЬШИХ ГРУППИРОВОК НЕМЕЦКИХ ВОЙСК В ХОДЕ ЗИМНЕГО НАСТУПЛЕНИЯ КРАСНОЙ АРМИИ НА ПРАВОБЕРЕЖНОЙ УКРАИНЕ В 1944 г.

В статье проанализированы Корсунь-Шевченковская и Проскуривско-Черновицкая операции по окружению крупных группировок противника проведённые советскими войсками в 1944 году на Правобережной Украине.

Ключевые слова: Вторая мировая война, военная операция, Корсунь-Шевченковская наступательная операция, Проскуривско-Черновицкая наступательная операция.

Valerii Gritsjuk
(Kyiv)

SHARPENING OF THE BIG GROUPINGS OF GERMAN ARMIES DURING WINTER APPROACH OF RED ARMY IN RIGHT-BANK UKRAINE IN 1944

Operations on an environment of enemy's large groupings carried out by Soviet armies in 1944 in Right-bank Ukraine are analyzed in article.

Key words: the Second world war, military operation, Korsun-Shevchenkivska offensive operation offensive operation, Chernovtsy offensive operation.

УДК: 947.784.4 (331)

Нестор Мизак
(Чернівці)

ДІЯЛЬНІСТЬ РЕФЕРЕНТУРИ ПРОПАГАНДИ УПА-„ЗАХІД” І ЗБРОЙНОГО ПІДПІЛЛЯ ОУН У 1942-1952 рр.

У статті йдеться про організаційні та ідейні засади діяльності референтури пропаганди ОУН і УПА, функціонування підпілля друкерень, виготовлення та розповсюдження повстанських видань, форми і методи виховання мас.

Ключові слова: ОУН, УПА, МДБ, НКДБ, Головний осередок пропаганди, друкарні, повстанська публіцистика, „технічне звено”.

Комплексних досліджень з організації пропаганди і агітації в УПА на сьогоднішній день ще немає, за винятком статей окремих дослідників, що характеризують деякі аспекти пропаганди визвольних сил. Ця проблематика залишається актуальною, яка з позицій нинішнього дня висвітлює програмні засади і мотиви визвольного руху ОУН, УПА, боротьбу радянської влади з активною пропагандистською діяльністю повстанців.

У зв'язку з відкритістю доступу до державних архівів дослідники можуть вивчати трофейні матеріали ОУН і УПА, серед них листівки, фотографії,

щоденники, малюнки, ілюстрації, бофони тощо. Якщо б зібрати усю друковану продукцію ОУН, УПА, можна було б написати історію визвольної боротьби західних українців тільки засобами друкованого слова.

Визвольний рух УПА-„Захід” складався з багатьох допоміжних структур, які забезпечували йому довготривалість існування. Серед них референтура пропаганди. Ця структура займалася координацією пропагандистської діяльності та основними елементами ідейно-політичного виховання визвольних кадрів і мас. Референтура поділялася на відділи: організаційно-технічний, пресово-інформаційної служби, вишкільний, масової пропаганди, політичного виховання. При референтурі пропаганди функціонував Головний осередок пропаганди (ГОСП) з відповідними осередками на крайовому, обласному, окружному та повітовому рівнях¹.

Провід ОУН надавав важливого значення друкованому слову, яким мобілізував народ до боротьби з окупантами та розвінчував німецьку і радянську грабіжницьку політику². Ідеолог збройного підпілля ОУН Петро Федун („Петро Полтава”) з цього приводу особливо наголошував: „Кожна наша листівка (...) – це далекобійний снаряд, вистрілений нами в глибокий тил ворога. Дія цього снаряду в пропагандивному відношенні не менш ефективна від дії справжнього, динамічного стрільна, кожне наше революційне видання (...) знищує, так би мовити, „живу силу” противника – відбирає йому людей (...) запалює або зміцнює революційний пожеж в середині ворожого табору, в глибокому тилу противника”³.

З початком Другої світової війни Провід ОУН оперативно організував у Західній Україні випуск нищезгаданої націоналістичної преси, завданням якої було об'єднувати визвольні сили для боротьби за незалежність. Це були газети: „Українські щоденні вісті” (Львів), „Самостійна Україна” (Станіславів), „Вільне слово” (Дрогобич), „Стрийські вісті” (Стрий), „Тризуб” (Чортків), „Золотий тризуб” (Калуш), „Воля” (Копичинці), „У бій” (Косів), „Боевик” (Тернопіль), які виступали з вольних позицій й пропагували національні ідеї. Але 17 липня 1941 р. всі націоналістичні видання в Галичині були заборонені гестапо і на них запроваджено цензуру⁴.

Із серпня 1941 р. націоналісти замість заборонених почали друкувати вже нові підпільні видання, але для цього потрібна була велика поліграфічна база. З відступом німецьких окупантів із Західної України Провід ОУН звернувся до низових клітин (ланок) із закликком формувати матеріальну базу з друкарських машин і приладдя: „По містах у німецьких панів є досить багато майна: пишучих машинок, великих друкарських машин, циклостилів, паперу, фарби, радіові апарати (...). Вже сьогодні повести належну в тім напрямі розвідку. Маги список цього всього, де знаходиться (по урядах і приватних мешканнях). Наші завдання: